

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Факультет № 6

Кафедра соціології та психології

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Психологія агресії»
вибіркових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
053 Психологія (практична психологія)

за темою: Теоретичні напрямки в описі агресії

Харків 2020

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 23.09.2020 № 9

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 16.09.2020 № 6

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 18.09.2020 № 5

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол № 9 від 07.09.2020)

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук
Філоненко В.М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії
фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О.М.

2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук,
доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Форми та види агресивної поведінки.
2. Психологічні підходи вивчення агресії.

Рекомендована література:

Основна:

1. Бандурка А.М., Друзь В.А. Конфліктологія. Харків: Ун-т внутр. дел, 1997. 356 с.
2. Бэрон Р. Агрессия : учеб. Пособие. СПб. : Питер, 2000. – 351 с.
3. Скібіцька Л.І. Конфліктологія : навч. посібник К. : Кондор, 2009. 384 с.

Допоміжна:

1. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия : учеб. пособие СПб : Питер, 1997. - 330 с.
2. Тюріна В.О. Агресивність дітей і підлітків : навч. Посібник К. : ТОВ "Міжнар. фінансова агенція", 1997. - 28 с.
3. Орлянський В. С. Конфліктологія: Навч. посібник для вузів; Мін-во освіти і науки України, Запорізький нац. техн. ун-т. К.: Центр учбової літератури, 2007. 159 с.

Текст лекції

Хто не стикався з агресією, яка виникає як реакція на загрозу, як самооборона ?! У всіх без винятку ця реакція проявиться, якщо торкнутися життєво важливі інтереси кожного, будь то саме життя, або весь комплекс цінностей, без якого наше життя немислимо, як без повітря. Такого роду агресія не веде до руйнування, вона лише грає роль сторожа наших інтересів. Можна її навіть назвати "доброякісною агресією".

Зовсім по-іншому визначається прагнення людини панувати, що нерідко в нашому суспільстві, або руйнувати, або розважити себе способами, часом відрізняються небаченою жорстокістю. Таку агресію можна назвати "злорякісною".

Ці два види агресії дуже тісно пов'язані, подібно ліани, що звисають, коріння якої переплетені зі стволом.

В даний час є наступні загальновизнані підходи до виділення *видів агресії*.

Виходячи з форм поведінки виділяють:

- фізичну - використання фізичної сили проти іншої особи або об'єкта;
- вербальну - вираз негативних почуттів через вербальні реакції (сварка, крик) та/або зміст (загроза, прокляття, лайка).

Виходячи з відкритості прояву виділяють:

- пряму - безпосередньо спрямовану проти якого-небудь об'єкта або суб'єкта;
- непряму, що виражається в діях, які обхідним шляхом спрямовані на іншу особу (злісні плітки, жарти і т.п.), А також діях, що характеризуються не спрямованістю і невпорядкованістю (вибухи люті, що проявляються в крику, тупання ногами, биття кулаками по столу та ін.).

Виходячи з мети виділяють ворожу і інструментальну агресії:

- ворожа агресія спрямована на навмисне заподіяння болю і збитку жертві заради помсти або отримання задоволення. Вона неадаптивна за своєю природою, деструктивна.
- Інструментальна агресія спрямована на досягнення мети, причому заподіяння збитку не є цією метою, хоча і не обов'язково уникається. Будучи необхідним механізмом адаптації, вона спонукає людину до конкуренції в навколишньому світі, захисту своїх прав та інтересів і служить для розвитку пізнання і здатності поклатися на себе.

Виходячи з причини виділяють реактивну і проактивну агресію:

Ці види агресії Н. Д. Левітов (1972) називає «оборонною» і «ініціативною». Перша агресія - це відповідь

на агресію іншого. Друга агресія - коли агресія виходить від призвідника. Додж і Койї (1987) запропонували використовувати терміни «реактивна» і «проактивна агресія». Реактивна агресія передбачає відплату у відповідь на усвідомлювану загрозу. Проактивна агресія, як й інструментальна, породжує поведінку (наприклад, примус, залякування), спрямована на отримання (для агресора чи жертви?) певного позитивного результату. Учні, що демонстрували проактивну агресію, не допускали подібних помилок в поведінки своїх однолітків.

Виходячи з спрямованості на об'єкт виділяють ауто- і гетероагресію. Агресивна поведінка при фрустрації може бути спрямована на різні об'єкти, на інших людей і на самого себе. У першому випадку говорять про гетероагресію, у другому - про аутоагресію.

Розглянемо різні підходи до класифікації видів агресії. На думку А. Басса (Buss, 1961), усі різноманіття агресивних дій можна описати на підставі трьох шкал: фізична - вербальна, активна - пасивна, пряма - непряма. Їх комбінація дає вісім можливих категорій, під які потрапляє більшість агресивних дій.

Тип агресії	Приклади
Фізична-активна - пряма	Нанесення людині ударів, побиття або поранення за допомогою вогнепальної або холодної зброї
Фізична-активна - непряма	Закладка мін-пасток, змова з найманою вбивцею з метою знищення ворога
Фізична-пасивна - пряма	Прагнення фізично не дозволити іншому досягти бажаної мети
Фізична-пасивна - непряма	Відмова від виконання необхідних завдань
Вербальна-активна- пряма	Словесна образа або приниження іншої людини
Вербальна-активна - непряма	Поширення зловесного наклепу
Вербальна-пасивна - пряма	Відмова розмовляти з іншою людиною
Вербальна-пасивна - пряма	Відмова давати словесні пояснення

Бас виділяє як самостійний вид агресивної поведінки - косвену агресію. Косвена вербальна агресія виражається в лайці про себе, в скандалі з оточуючими людьми, не мають ніякого відношення до конфліктної ситуації. Косвена фізична агресія виражається в грюканні дверима при догляді, в стуканні кулаком по столу, в киданні предметів і т.п. У чоловіків більш виражена пряма фізична агресія, у жінок - непряма вербальна.

Г. Аммон (1995) виділяє три види агресії: конструктивна, деструктивна і дефіцитарна. Конструктивна агресія розуміється як активний, діяльний підхід до життя, допитливість і здорова цікавість, можливість встановлювати продуктивні міжособистісні контакти і підтримувати їх, незважаючи на можливі протиріччя, здатність формувати свої особисті життєві цілі та завдання і реалізовувати їх навіть у несприятливих життєвих обставинах, мати і відстоювати свої ідеї, думки, точки зору, тим самим вступати в конструктивні дискусії.

Конструктивна агресія передбачає наявність розвиненої емпатичної здібності, широкого кола інтересів, багатого світу фантазій. Конструктивна агресія пов'язана з можливістю відкрито виявляти свої емоційні переживання, є передумовою для творчого перетворення навколишнього, власного розвитку та навчання.

Для осіб, у яких виявлено високі показники за шкалою конструктивної агресії, характерні активність, ініціативність, відкритість, комунікабельність, креативність. Вони здатні до конструктивного подолання труднощів і міжособистісних конфліктів, достатньою мірою виділяють власні головні цілі та інтереси і безбоязно відстоюють їх у конструктивній взаємодії з оточуючими. Такі люди вміють досягати компромісних рішень без шкоди для особистісно-значущих цілей.

Деструктивна агресія розуміється як реактивне переформування спочатку конструктивної агресії внаслідок особливих несприятливих умов у первинній групі, батьківській родині, тобто в поведінці деструктивна агресія проявляється схильністю до руйнування контактів і відносин, в деструктивних вчинках аж до несподіваних проривів насильства, тенденцією до вербального вираження гніву й люті, руйнівними діями чи фантазіями, прагненням до силового вирішення проблем, прихильністю до

деструктивних ідеологій, схильністю до знецінення (емоційного і розумового) інших людей і міжособистісних відносин, мстивістю, цинізмом.

Дефіцитарна агресія розуміється як рання заборона на реалізацію наявного потенціалу активності, пошуку об'єкта і взаємодії з ним. По суті, мова йде про більш глибокий розлад центральної Я-функції. Це розлад проявляється у вигляді недорозвинення Я-функції агресії, тобто в невикористанні спочатку заданої конструктивної схильності до активного, ігрового маніпулювання предметним світом.

У поведінці дефіцитарна агресія виявляється в нездатності до встановлення міжособистісних контактів, теплих людських відносин, в зниженні предметної активності, у звуженні кола інтересів, в уникненні будь-яких конфронтацій, конфліктів, дискусій і ситуацій суперництва, у схильності жертвувати власними інтересами, цілями і планами, а також в нездатності брати на себе будь-яку відповідальність й приймати рішення. При вираженій дефіцитарній агресії істотно ускладнена можливість відкрито проявляти свої емоції, почуття і переживання, претензії та уподобання. Недолік активності в якійсь мірі зазвичай суб'єктивно компенсується нереалістичними фантазіями, нездійсненими планами і мріями. В емоційних переживаннях на передній план виступають почуття власного безсилля, некомпетентності і непотрібності, відчуття порожнечі і самотності, покинутості й нудьги.

Для осіб, у яких спостерігаються високі показники за шкалою дефіцитарної агресії, характерні пасивна життєва позиція, відчуження особистих планів, інтересів і потреб. Вони схильні відкладати прийняття рішень і не здатні прикладати зусилля для досягнення поставлених цілей.

У міжособистісних ситуаціях, як правило, спостерігаються поступливість, залежність і прагнення до уникнення будь-яких суперечностей, ситуацій зіткнень інтересів і потреб.

Така характеристика поведінки швидше нагадує вивчену безпорадність, а не агресію. Втім, дефіцитарна агресія розуміється по-різному. Деякі автори бачать в ній недолік і ущербність ворожих стратегій поведінки при незаперечному прояві агресії. Наприклад, Аммон (1995) визначає її як ворожу поведінку, пов'язану з дефіцитом відповідних поведінкових навичок і недостатнім проявом агресивних спонукань.

Таким чином, агресія реалізується, але за допомогою обмеженого арсеналу поведінкових навичок, наприклад «коли провокують мовчанням або роблять вигляд, що не помічають тебе».

Позитивна і негативна агресія розглядаються найчастіше в аспекті конструктивної і деструктивної агресивної поведінки.

Слід зазначити, що розгляд агресії як позитивного феномена можливо і внаслідок походження цього слова. Спочатку слова «бути агресивним» означали «рухатися в напрямку мети без зволікання, без страху і сумніву» і лише в подальшому стали відбивати вороже ставлення до кого-небудь. Серед вітчизняних психологів першим став говорити про позитивну агресію Н. Д. Левітов (1972). Так, він писав: «У деяких випадках про агресивні дії говорять як про енергійно наступальних і дають їм позитивну оцінку коли мова йде про спортивні змагання. Однак позитивна агресія є більш виключенням. Конструктивна агресія використовується у вигляді примусу при вихованні та навчанні дітей у сім'ї та освітніх установах. Багато соціальних заборон, будучи по своїй суті насильством, сприяють збереженню здоров'я і життя людей, таким чином граючи позитивну роль.

Негативна агресія спрямована на заподіяння шкоди іншій людині без позитивного умислу. При цьому дана агресія зазвичай супроводжується фізичним чи моральним насильством. В цілому природа агресії завжди одна - насильницька. Однак, якщо ми говоримо про позитивну агресію, то вона може привести людину до позитивного результату (наприклад: виграти змагання, скласти іспити і т.п.). Негативна агресія може призвести тільки до невинних наслідків (вбивство, насильство, пошкодження і т.п.)

І. А. Фурманов (1996) при вивченні дитячої агресивності виділяє два види: соціалізований і несоціалізований.

Соціалізована агресія. Діти зазвичай не мають психічних порушень у них низький моральний і вольовий рівень регуляції поведінки, моральна нестабільність, ігнорування соціальних норм, слабкий самоконтроль. Вони зазвичай використовують агресію для залучення уваги, надмірно яскраво виражають свої агресивні емоції.

Така поведінка спрямована на одержання емоційного відгуку від інших або відображає прагнення до

контактів з однолітками. Домагаючись уваги від оточуючих, діти відразу заспокоюються і припиняють прояв агресивних реакцій. Несоціалізована агресія. Якщо діти страждають різного роду психічними розладами, які супроводжуються негативними емоціями, то ворожість може виникати або спонтанно, або бути реакцією на психотравматичну або стресову ситуацію. Особистісними характеристиками таких дітей є висока тривожність, емоційна напруженість, схильність до порушень і імпульсивної поведінки. Ю.Б. Можгинський виділяє два види патологічної агресії - психотичну і трансформовану. Психотична агресія відбувається під дією галюцинацій і марення, характеризується безглуздістю руйнівних вчинків. Жорстоке поведіння при трансформованій агресії спочатку адекватно ситуації, що склалася, але в якийсь момент трансформується в агресивно-патологічні дії з ознаками невмотивованого садистського насильства. Такий вид агресії найчастіше проявляється як патологічна компенсація ураженості й образи, як результат тривалого стресу і глибокої кризи особистості.

Психологія агресії підрозділяється на безліч підходів:

Нормативний підхід, означає, що в дефініціях агресії особливий акцент робиться на її протиправності, «суперечливості» суспільним нормам. О. Мартинова визначає агресію як «цілеспрямоване деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві». Термін «кримінальна агресія» також визначається в рамках нормативного підходу і позначає «поведінка, націлена на умисне заподіяння фізичної і моральної шкоди іншій живій істоті, в силу чого дії агресора вступають у протиріччя з нормами кримінального права, хоча сам він не завжди стає об'єктом кримінально-правового впливу» (Д. Жмуров, 2005). Т. Румянцева висловлює думку про те, що поведінка може називатися агресивним за двох обов'язкових умов: а) коли мають місце згубні для жертви наслідки; б) коли порушені норми поведінки.

Глибинно-психологічні підходи (етологічний) стверджує інстинктивну природу агресії. В даному випадку, агресія представляється вродженим і невід'ємною властивістю будь-якої людини. Найбільш яскравими представниками даного підходу є психоаналітична і етологічна школи (К. Юнг, З. Фрейд, Г. Гартман, Е. Кріс, К. Лоренц, Ардрі, Морріс). Представники психоаналізу пов'язують агресію з проявом «інстинкту смерті» у людини (Танатос, Тінь).

Згідно Лоренцу, агресія бере початок насамперед з уродженого інстинкту боротьби за виживання, який є в людей так само, як і в інших живих істот. Він вважав, що агресивна енергія, що має своїм джерелом інстинкт боротьби за виживання, генерується в організмі спонтанно, безупинно, у постійному темпі, регулярно накопичуючись з часом. Таким чином, розгортання явно агресивних дій є спільною функцією: кількості накопиченої агресивної енергії. Лоренц зазначав, що крім вродженого інстинкту боротьби всі живі істоти наділені можливістю придушувати свої прагнення, тобто мають стримуючий початок, яке перешкоджає нападу на представників свого виду. А люди, у свою чергу, володіють слабким стримуючим началом, ніж тварини.

Цільові підходи включають в себе визначення агресії з погляду її функціональності. Так, агресія розглядається як інструмент успішної еволюції, самоствердження, домінування, адаптації або присвоєння життєво важливих ресурсів. Шваб, Коероглоу бачать в агресії «специфічно орієнтовану поведінку, спрямовану на усунення або подолання всього того, що погрожує фізичній і (або) психічній цілісності організму» (Shwab, Couroglou). Х. Кауфма стверджує, що «агресія - це засіб, за допомогою якого індивідууми намагаються отримати свою частку ресурсів, що, у свою чергу, забезпечує успіх у природному відборі». Е. Фромм розглядає злостісну агресію як інструмент домінування, що виражається в прагненні «людини до абсолютного панування над іншою живою істотою». Іноді агресію розглядають як невід'ємну частину гомеостазу людини. Гомеостаз - це нормальний стан рівноваги органічних й інших процесів у живій системі і агресія, в даному випадку, являє собою інструмент саморегуляції.

Емоційні підходи приділяють особливу увагу чуттєвої складової акту агресії. Тому, агресія розуміється як «прояв в почуттях і діях індивіда (соціальної групи) ворожості - антагонізму, недружелюбності, неприязного ставлення, ненависті ...» (Трифонов Є.В.) Ю. Щербина розуміє мовну агресію як «образливе спілкування, словесне вираження негативних емоцій, почуттів чи намірів».

Багатоаспектні підходи включають в себе всі перераховані вище підходи або їх комбінацію,

найбільш доцільну з точки зору окремого автора. Наведемо ряд прикладів. Агресія - це цілеспрямована руйнівна, наступальна поведінка, що порушує норми і правила співіснування людей у суспільстві, що завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), що заподіює фізичний збиток людям і що викликає у них психічний дискомфорт, негативні переживання стану страху, напруженості, пригніченості (Семенюк, 1991; Єніколопов, 1994). Агресія (агресивність) - системна соціально-психологічна властивість, яка формується в процесі соціалізації людини і яка описується трьома групами факторів: суб'єктивними (внутриособистісними, що характеризують психологічну діяльність агресора), об'єктивними (характеризують ступінь руйнування об'єкта і заподіяння йому шкоди) і соціально-нормативними, оціночними факторами, такими як морально-етичні норми або кримінальний кодекс (Соловйова, 1995).

Недиференційовані підходи, як правило, відображені в приватних психологічних теоріях і не пояснюють суті агресії, визначаючи її у вузько-теоретичних рамках. *Біхевіоризм* трактує агресію «як драйв», «природний рефлекс людини», «як наслідок фрустрації» або форму відреагування на фізичний і психічний дискомфорт і т.п. (Д. Доллард, С. Фішбах, Л. Берковіц). *Фрустраційна теорія* (гомеостатичні модель). Ця теорія, запропонована Д. Доллардом, протиставляється двом, вище описаним. Тут агресивна поведінка розглядається як ситуативний, а не еволюційний процес. Основні положення цієї теорії звучать так: фрустрація завжди призводить до агресії у будь-якій формі. Агресія завжди є результатом фрустрації. Щодо спонукання до агресії вирішальне значення

мають три фактори:

- ступінь очікуваного суб'єктом задоволення від майбутнього досягнення мети;
- сила перешкоди на шляху досягнення мети;
- кількості послідовних фрустрацій.

Чим більшою мірою суб'єкт смакує задоволення, чим сильніше перешкода і чим більша кількість реакцій блокується, тим сильніше буде поштовх до агресивної поведінки. А якщо фрустрації слідує одна за одною, то їх сила може бути сукупною і це може викликати агресивну реакцію більшої сили.

